

811.163.41'367
811.163.41'366.58
<https://doi.org/10.18485/sj.2018.23.1.9>

РАДОЈЕ Д. СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 04. 01. 2018.
Прихваћен: 29. 01. 2018.

ИСТРАЖИВАЊА НОВОСАДСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ШКОЛЕ О ВРЕМЕНСКИМ ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА У РЕЧЕНИЦИ

На трагу развоја научних истраживања о српском језику и општим лингвистичким питањима код Срба Павле и Милка Ивић заузимају једно од најзапаженијих места. Али о значењу и употреби глаголских личних облика нису оставили већи број радова, па ћемо се њиховим радом бавити релативно кратко. Видећемо ипак да је први од њих, Павле Ивић, у својим анализама врло оригиналан и продоран а у теоријским закључцима сигуран и јасан. Његови налази обogaћују наша знања новим, каткада изненађујућим чињеницама и интерпртацијама, док је Милка Ивић у овим истраживањима мање оригинална и мање успешна.

Кључне речи: глаголски облик, глаголско време, индикатив, релатив.

1. П. Ивић (Београд 1924–1999), заговорник и главни протагониста структуралистичког приступа језичкој материји, историчар и дијалектолог српског језика, у својим – иначе строго на грађи демонстрираним истраживањима – и из грађе црпним теоријским убеђењима, досегао је највише научне домете у овој области.

1.1. Описујући „значење три основна претеритална времена у галипольском говору”, што представља „само стање у једном, и то врло особеном, месном идиому” (Ивић П. 1953: 230), аутор скромно изјављује да је функција

---

*jelenajo@bitsyu.net

његовог труда само у томе што особине овога говора „имају вредност за реконструкцију старијег српског стања”. Међутим, права вредност Ивићеве студије и није у томе, већ у способности аутора да продре у дубине грађе – без чије анализе не даје ниједну оцену – и да са задивљујућом суптилношћу открије све танане појединости које она нуди. Његови на први поглед једноставни закључци о значењу и употреби временских облика покрећу читаву теорију знатно напред. Ако се у нашем приказу осети понеки неповољнији тон, он није последица неповољног мишљења о Ивићевом делу као целини, већ нашег друкчијег мишљења о овом или оном ситном детаљу.

1.2. „Имперфект је у галипољском говору најчешћи облик у коме долазе несвршени глаголи у претериталној ситуацији. Њиме се означава трајање несвршене радње у прошлости” (Ивић П. 1953: 232).

а) Аналитички поступак, иако пун асоцијација на литературу и идеје о ’доживљености’ како је у тој литератури назначено, код Ивића је (П. 1953: 233) крунисан врло прецизним и свежим налазима:

Готово за све наведене примере карактеристичан је моменат преношења у мислима у једну дату ситуацију у прошлости, везану обично за неку другу радњу. Значење имперфекта не ограничава се на просту констатацију, већ обухвата и везивање те радње за одређено време на које се мисли. У неким примерима то је нарочито наглашено, али и у другима може се осетити овај моменат. У примеру ’Није ти леип сирак, *треибуаше* још мра да га уреидиш’ облик *треибуаше* не везује се за коју било прошлост, већ управо за одређено време кад је дотични радио кукуруз (сирак = кукуруз) на њиви. Исто тако у реченици Што се учер *замећаше*? не мисли се на неко посртање у којем било тренутку у току јучерашњег дана, него на посртање кад је говорно лице наишло и видело саговорника: у нашим реченицама она уноси нијансу ’онда кад си редио кукуруз’, одн. ’онда кад сам те видео’.

б) Ивић налази да временско одређење имперфекта долази споља, било од исказаних или неисказаних момената који утичу на разумевање исказа. Али у наставку излагања долази до момента који је за ову ствар и најбитнији, до момента кад мора утврдити да се иста нијанса ’одређености’ садржи у овом облику и онда кад вањских одредаба нема (Ивић П. 1953: 234).

Додуше, паралелност са одређеним тренутком у прошлости често је изражена прилогом (’учер’ или сл.) или се разуме из околних делова реченице, али има и примера где имперфекат стоји слободан, без ослоњања у самом контексту... Ослањања на моменат ван садашњости везан за неку другу радњу има и ту, али с друге стране једино упућивање на тај моменат лежи у употреби облика имперфекта.

в) Пажљивом читаоцу и познаваоцу природе имперфекта не сме промаћи Ивићева тврдња да ’упућивање’ на моменат према којем се одмерава радња имперфекта – ’лежи у употреби облика имперфекта’: а то ће рећи: имперфекат је сам способан – мимо употребе вањских одредаба – да упути на околности у којима се догађа његова радња! Читаћемо помно даље ауторово разлагање:

Не може се рећи да је овај облик потпуно лишен способности временског одређивања радње. Сама говорна ситуација [боље би било рећи: ситуација догађања] не мора увек бити довољна да се ради о прошлости и то баш одређеном моменту у прошлости. И једно и друго објашњава нам потпуно тек сам имперфекат. Тако би се у првом наведеном примеру ('Није...') место облика могао мирне душе ставити презент или футур [Дакле, у преводу на књижевни језик: – Није ти леп кукуруз, требаше још мало да га проредиш // треба још мало да га проредиш // требаће још мало да га проредиш] и цела реченица значила би нешто друго, из чега је јасно да сама говорна ситуација не захтева прошлу радњу [биће: прошло време, претерит].

г) Промакло је Ивићу, прво, да замена може бити и перфекат: – Није ти леп кукуруз, требаше / требало је још мало да га проредиш. – Најбитније је овде да имперфекат стварно сам упућује одређену прошлост, а да перфекат замућује то значење, и прошлост постаје неодређена. Но вратимо се Ивићевој расправи. А он (Ивић П. 1953: 235) наставља питањем да ли имперфекат може имати значење 'индикатива' или не. Заправо он долази до уверења да је имперфект овде у 'правој' својој, тј. дакле 'индикативној' употреби, али се ипак повлачи и оставља питање нерешеним:

Ако је ова употреба имперфекта неправа, која би онда била права? Док нпр. код историјског презента или футура имамо пребацивање облика из нормалне, типичне ситуације у неку другу, овде имперфекат стоји у својој класичној временској ситуацији: означава прошлост и то баш онакву прошлост каква је у складу са његовом дефиницијом – о неком пребацивању нема ни помена. Све то показује да је питање односа између индикатива и релатива врло деликатно, да није сваки релатив једнак и да све карактеристичне одлике не важе подједнако за све категорије које се називају тим именом.

Битно питање које се овде поставља – јесте: која се употреба има сматрати 'правом', 'типичном' или 'класичном' за имперфекат. По Ивићевој дефиницији (в. т. 3): „Њиме се означава трајање несвршене радње у прошлости”, а прошлост се онда прецизира као 'одређена'. Тиме је имперфекат окарактерисан заправо као 'битемпоралан' облик: на једној страни он означава прошлост према времену говорења – то му је 'релационо' значење; а на другој: однос према познатом времену – а то му је 'локациона' функција. Али то је ситуација коју Стевановић, Вуковић, Белић и други описују као 'релативну', истичући у први план паралелизам имперфектове радње са ситуацијом, или боље: уклопљеност њену у ситуацију; а тек у другом плану је значење прошлости. Видећемо да тек тамо где су ове две перспективе обједињене у заједничко опште значење можемо говорити о примарном, 'правом' или сл. употребом имперфекта. Али морамо ићи корак по корак...

1.3. Осетљив проблем 'индикатива' постављен је овим на посебну основу: на основу дистинкције између примарне ('праве') и секундарне ('неправе') употребе облика како на то гледају старији истраживачи. И прво питање с тим у вези које овде треба поставити – јесте: да ли је у Ивићевом примеру имперфекат затечен у 'примарној' или у 'секундарној' употреби, тј. да ли је у индикативу или релативу. То је питање разрешиво посматрањем његових

замена, и односа међу исказима насталим заменом имперфекта перфектом, презентом и футуром: – Није ти леп кукуруз, *требаше* / *треба* / *требало је* / *требаће* још мало да га проредиш. – Прегледом замена није тешко утврдити да перфекат инсистира на претхођењу радње времену говорења и на неодређености те прошлости. Презент упућује на садашњу ситуацију, тј. на време када је о томе реч; футур је усмерен на време после говорења.

Где је у тим односима имперфекат?

По класичној дефиницији која је у општој употреби, имперфекат је облик за одређену прошлост. Али погледајмо још једном изближе однос 'требаше / треба'.

Презент 'треба' кад није праћен одредбама, по сили системског значења инсистира на стање ствари у време кад се о њима говори: 'треба' сада...

Када пак 'требаше' – тј. на које се време заправо односи имперфекат?

а) Да бисмо схватили ову кључну чињеницу, размотрићемо истраживања о томе Ј. Вуковића, који је високо вредновао, али и у нечему и критиковао управо Ивићева схватања о пређашњим временима. Није овом приликом у питању њихова узајамна расправа већ само Вуковићево схватање. Ево централног места из Вуковићеве студије (Вуковић 1967: 112):

„Например, на питање: Ће су овце? одговориће се: Ту су у брду, малоприје *пасијаху*, – што значи у ствари: налазе се у брду и пасу, а имперфектом *пасијаху* говорно лице је обележило своју очевидност радње, непосредну доживљеност радње у прошлости и у процесу. У овом случају разлике између имперфекта и презента у ствари и нема... Прилошка одредба омогућава показивање очевидности с којом говорно лице приказује радњу. Без те одредбе имперфект сам по себи значио би исто: Ту су овце, пасијаху горе по брду..., временско простирање се односи и на моменат садашњости исто тако (то се подразумева из контекста). Међутим, без прилошке одредбе презент би обележавао само садашњост...”.

Опаском да се овце „у ствари налазе у брду и пасу” – Вуковић даје неко објашњење имперфекта које звучи необично: он је једнак презенту? Откуда онда 'доживљеност радње у прошлости'? Ова противречност у објашњењу човека који је имперфекат имао у сопственом говору и познавао његову природу конкретно, из сопствене употребе – значи позив да размислимо о том проблему.

б) Разлика између имперфекта и презента, дакле, ако за тренутак апстрахујемо 'прошлост', по Вуковићу је у томе што је у имперфектовој форму уграђена ознака 'очигледности', или 'непосредне доживљености' (Дакле: имперфекат је презент за доживљену радњу?). Али не би се рекло да је она само у томе. Прегледаћемо пример из народног стваралаштва који сасвим личи на Вуковићев ('Царев син и крилата баба': Антол. 119). Царев син путујући у потрази за својом женом „нађе једног чоека који се бијаше сагнуо увом к земљи и тако стајаше”, па га запита:

- А шта ту радиш?
– Вала, ништа, тек беспослен, па *слушах* како трава расте.

Нема сумње да су презент (шта) *радиш* из питања, и *слушах* (како трава расте) некакви својеврсни временски еквиваленти, те да је имперфекат у оваквој употреби има презентско значење, али у сасвим специфичном смислу ове речи: он заиста упућује на садашњост, али при томе инсистира заправо на одсуству радње у време реализације говорног акта, а на остварењу њеном у шире схваћеној садашњој ситуацији. Дакле: слушах како трава расте, али не у овом тренутку док говорим. Вратимо ли се Вуковићевом примеру, али без временске одредбе, дакле: – Ту су овце, *насијаху* горе по брду – и овде имперфект показује садашњу радњу чије извршење искључује сам говор о томе. Друкчије ствар стоји кад је у исказу присутна временска одредба: 'малоприје', наравно не упућује на целину садашње ситуације, јер искључује онај њен сектор који следи за говорним актом, као и сам говорни акт, те тако имперфекат везује за време које томе акту претходи, исто онако као и у Ивићевом примеру Што се учер *замећаше?* што је радња везана за одређено време у прошлости.

в) Ивићева и Вуковићева запажања некако обједињују прошлост и садашњост: имперфекат је презент који се односи на прошлост. Али у нашим примерима се тиче заправо садашњости? Нема сумње: имперфекат заправо значи садашњу радњу која искључује говорни акт, и одредбама се може прецизирати да му претходи! Иперфекат је, све у свему, облик који значи садашњу радњу која у прецизнијем виду претходи акту говорења. То ће бити индикативни имперфекат; а када означава радњу у одређеном прошлом времену, онда има релативни карактер.

г) Ивићеве аналитички захвати заиста су такви да, уз помоћ Вуковићевих интерпретација, долазимо до спознаје истине о 'индикативном' и 'релативном' имперфекту, тј. да први означава садашњу радњу, али искључујући говорни акт, а други означава радњу везану за одређену прошлу ситуацију. Тиме је међутим расправа стигла до тачке на којој се имперфекат показује као имперфективни пандан аориста, и до невоље са имперфективним аористом: јесу ли ова два облика потпуни синоними, као што Маретић и Мусић мисле, или ако нису, каква је међу њима разлика.

1.4. Враћамо се Ивићу. У анализи аориста нема посебно значајних тврдњи, и сем налаза да је овај облик у неку руку, и бар у неким употребама, еквивалентан имперфекту (Ивић П. 1953: 239):

Онај који је поставио питање Он ли ти *не рече* не мисли ту 'Зар ти он није казао (кад било и где било)?', већ 'Зар ти не рече онда кад сте се видели'?... Ипак је овде нијанса 'тада' толико бледа да не крњи ниуколико способност временског одређивања које лежи у облику аориста. Управо, та се нијанса налази у самој чињеници да је употребљен аорист, а не, рецимо, перфект. Све ово одговара ономе што је речено поводом неких примера имперфекта...

Из Ивићевих речи истиче да је аорист – по дистинкцијској вредности у систему облика, а не по диктату контекста – способан да означи одређено време у прошлости, и да је прави пандан аориста.

1.5. Вредно је – у вези са проблемом 'доживљености' код пређашњих времена – навести још и опаску о односу аориста и имперфекта према перфекту: „Упоредно са причањем у коме перфекат има главну улогу, причање које се ослања на аорист и имперфект одликује се већом непосредношћу и свежином” (Ивић П. 1953: 242). У крајњем закључку пак (Ивић П. 1953: 258–259) он истиче сличне моменте, али нешто друкчије распоређене.

а) Налази да и перфекат може означавати 'доживљену' радњу: – Ово *си ти сашила*, жено, ама *нис* га *порубила*; – Ти *си дошаво* доцне, треибујаше још рано да *си дошаво*. Објашњење које даје аутор (Ивић П. 1953: 257) није уверљиво као тврдња да је сама радња 'доживљена', јер ће пре бити актуелан *factum post rem*. Заправо, фактички објашњење тако и гласи кад га не схватамо дословно већ у његовом стварном значењу:

И овде је основна чињеница да је дошло до остварења радње. Та је чињеница говорном лицу важна због нечега, и то важна за садашњост. Уопште за велику већину примера са перфектом у доживљеној прошлости може се рећи да се ту ради о констатацији радње у прошлости учињеној са гледишта садашњости.

б) Уопште: нејасно је шта значи „констатација радње у прошлости учињена са гледишта садашњости”. Најближе тумачење морало би бити да је имперфектом прошла радња констатована у садашњости, тј. радња о којој се говори прошла је за то време. И друго, да је та радња 'доживљена'. 'Доживљена' – како аутор утврђује у крајњем резултату истраживања приказаном на табели дистинктивних вредности (Ивић П. 1943: 259) – и није само радња, него и време:

аорист	доживљ.	мисли се на време	ограничено
имперфект	доживљ.	мисли се на време	неограничено
	(доживљ.)	не мисли се на време	+ / –
перфект	недоживљ.	+ / –	+ / –

в) Наводимо и крајње дефиниције трију облика, које сасвим одговарају резултатима анализе, а у складу су на једној страни са општим схватањима, и на другој са Ивићевим теоријским погледима (Цит. м.):

Аорист значи извршење радње у доживљеној прошлости у време на које се мисли ('сад', 'тад').

Имперфект значи несвршено трајање радње у доживљеној прошлости у времену на које се мисли ('тад').

Перфектом се констатује реализација у прошлости радње која или није доживљена или се узима као факат (а не процес), без обзира на време остварења.

Аорист и имперфект по овој дефиницији били би временски еквиваленти – а разликовали би се само по виду. Овај проблем остаје нерешен, и потребује даља истраживања.

2. М. Ивић (Београд 1923–2011), уз Павла Ивића, један од најбољих лингвиста структуралистичке оријентације код нас. По тој методологији урађен је њен рад о глаголским временским облицима (Ивић М. 1958)¹, који је више цитиран од многих солидније урађених студија – заправо само зато што се читалачкој публици чинио модерним. „Између многих других питања” ауторка жели „утврдити: тачан однос у значењу и употреби између аориста и имперфекта; примену критерија индикатив / релатив на обе ове граматичке категорије, посебно на имперфекат; да ли се њима обавезно казује т. зв. ’дживљеност’ (посебно за аорист); да ли је радња у имперфекту обавезно паралелна са неким другим одређеним тренутком прошлости; каква је природа аориста грађеног од имперфективних глагола”. Сем тога ауторка је покушала „посматрати све конкретне појаве у њиховој међусобној повезаности, тј. одредити их као специфичне јединице једног јединственог система” (Ивић М. 1958: 139). Боље речено, М. И. је покушала изградити каталог дистинктивних особености свих временских облика ’у систему’ и приказати их на матрици опозитивних ознака.

Мој задатак ће овде бити да применом... структуралног метода покушам објаснити функционисање система у целини... У складу са изабраним методолошким принципом, ја се нећу задржавати на анализи свих конкретних употреба једне глаголске форме, већ само на оним моментима који откривају релевантне [=битне] карактеристике њене природе (Ивић М. 1958: 140).

Тешко је без анализе ’свих конкретних употреба једне глаголске форме’ одлучити које од њих ’откривају релевантне карактеристике њене природе’. Српски глаголски систем је толико сложен и флотантан, да је врло тешко на први поглед уочити најбитнија својства његових чланова. То је показао између осталог и преглед старијих и новијих истраживања, а то показује и истражевање М. Ивић. Но она још своју пажњу са језичке материје преноси на структуралне и структуралистички релевантне проблеме формалног приказа уочених вредности, што је очито штетило експлоративним захватима. Али да кренемо од почетка.

2.1. Почетном дефиницијом М. И. упућује на – по њеном мишљењу – централно својство (свих) глаголских личних облика: „Лични глаголски облици, за разлику од безличних, одређују радњу у њеној реалној, динамичкој манифестацији. Овај моменат динамике реализације акције... неизбежно је присутан у сваком личном глаголском облику” (Ивић М. 1958: 140). Презент,

¹ При томе она упућује на студију П. Ивића (в. горе).

будући основни облик, по М. И. је способан да изрази само 'динамичност', а лишен је могућности да означи остала значења:

Оваква анализа логички искључује презент из категорије временских форми. Означавање садашњости, као што је добро познато, подразумева поклапање времена радње са тренутком говора, тј. са тачком *ó*. Садашњост, дакле, није никакво одмеравање према нечему. То је просто тренутак реализације радње, динамичност у своме току, непосредна процесуалност (Ивић М. 1958: 140).

Ове нејасне и про форма изречене формулације не значе ништа конкретно. Не можемо замислити 'тренутак реализације радње, динамичност у своме току, непосредну процесуалност' – а да не постоје неке координате помоћу којих ће се 'конкретизација радње' схватити као упућивање на реалност. 'Поклапање са тренутком говора' даје некакве параметре, али су они у ствари – временског карактера! Наравно, не времена схваћеног као сукцесија, већ некако друкчије замисливог – као временско 'поклапање'. А оваква карактеризација времена у случају презента, која нема везе са хронолошком сукцесијом, упућује нас да време схватимо бар двојако: на једној страни као временско кретање, прогресију, сукцесију, која подразумева релације на линији временског тока; и на другој као 'позицију', временски термин, локализованост у некој ситуацији.

Динамика као „ток, развој, смењивање...” или „живост, живо кретање...” (РСАНУ), заправо је значењска компонента глагола као речи, а својствена је огромном броју глагола². Али је она означава разноврсним средствима. Најпре је ту сам назив 'динамика' (те 'динамизам', 'динамичност' итд.), па 'кретање', 'развој', 'акција' и сл. – дакле разне именичке речи чији је садржај у вези са кретањем итд. Ту су затим придеви као 'динамичан', 'покретан', 'активан', као наравно и мотивни глаголи 'кретати се', 'ходати', 'трчати', 'пењати се', 'силазити', 'пролазити' и огроман број других. Али мора се повести рачуна и о томе да има и 'нединамичких' глагола. То су најпре јако фреквентан егзистенцијални глагол 'бити', па тзв. стативни 'налазити се', 'стајати', 'лежати', 'седети', 'висити' и др., па сви глаголи духовних радњи итд.

2.2. Својство 'динамичности', према томе, није приписиво свим глаголским речима, али јесте 'овремењеност', 'темпорализираност' – како би рекао, и како се изразио Ј. Вуковић (1967: 387) критикујући овакав став М. Ивић поводом њеног излагања о презенту:

² По Белићевом уверењу, код глагола ваља разликовати 'приписивање времена', што је особеност 'остварених глаголских речи', тј. личних глаголских облика, на једној страни, и 'безвременску партиципност', на другој, која припада 'правој глаголској речи' као таквој: „... несумњиво је да су глаголско време, глаголски начин и глаголски род особине које припадају искључиво оствареним глаголским речима. Међутим... приписивање радње као особине ('безвременска партиципност') – јесте основна црта праве глаголске речи...” Белић 1998: 200).

Ако је презент неутралан, немаркиран члан у систему временских облика, неосновано је, по мом мишљењу сасвим неосновано, тврдити да он може бити искључен 'из категорије временских форми', како то тврди Милка Ивић (Систем..., ГФФ II, стр. 140–141). Никаких убедљивих могућности нема којима би се доказало да се садашњост не доживљава као време коме се антипонирају с једне стране прошлост, а с друге будућност, да то не живи у свести човековој. А кад је тако, онда је свим члановима временских категорија потребна одговарајућа темпорална форма, и логично: и презент је исто толико временски облик колико и префект и футур; али с тим не треба бркати разлику између њега, на једној, и перфекта и футура, на другој страни, што је он у међуодносима трију чланова неутралан, али никако и 'обезвремањен'. На концу, у систему временских глаголских облика постоји презент као члан система, па, према томе, не можемо разумети по чему би могао основни члан временског глаголског система бити лишен темпоралности, а читав систем носи баш то обележје".

2.3. М. Ивић полази од става да глаголска реч може 'именовати радњу' у двојаким смислу – 'референцијалном' и 'нереференцијалном'. „Сходно том принципу, глагол радњу именује у референцијалном смислу само онда кад је исказује као стварност, актуелну у садашњости, прошлости и будућности; иначе је неререференцијално употребљен” (37).

У неким неререференцијалним ситуацијама вођење рачуна о времену је ирелевантно, а у другим релевантно. Овај други тип неререференцијалних ситуација егземплификују глаголски облици који обавештавају о актуелности понављања радње у садашњости, прошлости или будућности.

Сложићемо се да код личних глаголских облика постоје две перспективе упућивања на глаголски садржај. Али није погодан термин 'неререференцијалан'. 'Нереференцијална' употреба језичких јединица није могућа у природном језику, чак ни у метајезику. Чак и у потпуно 'отуђеној' употреби језичких јединица – онда кад се не мисли на њихову комуникативност већ се употребљавају у друге сврхе ('лопта', 'писати', 'лево' – као речничка грађа или сл.) – поседују ако не стварну, онда фингирану способност указивања на свој садржај (иначе не би било могуће ни израђивати ни употребљавати речнике). Узећемо прву реченицу управо наведеног текста: 'У неким неререференцијалним ситуацијама вођење рачуна о времену је ирелевантно'. Реченица 'реферише' о понашању временских облика кад се у говору употребе, исто као што реченица: – Ко се радује туђем злу, сам је зао човек – извештава шта се у ствари крије иза осећања злурадости кад се ово, и где се ово јави. Актуализацијски поступак не значи директни опис конкретних реалитета, јер језик није саздан само за то, већ и за целокупност људског духовног света, па наравно и за апстрактно мишљење и апстрактне мисли свих замисливих нивоа. Како у 'Додај ми оловку са стола' имамо актуализовано значење речи, тако и у филозофској расправи нпр. следећој о општим законима 'кретања материје' (Недељковић 1982: 91):

Свет у својем јединству и разноликости развија се (по) законима којима се креће материја. А само кретање није ништа друго него облик постојања материје. Нема кретања без материје нити материје без кретања, него материја као законито кретање узима разне облике, видове од атома, преко живе ћелије до човека и његовог друштва.

Изјава о општим законима кретања не може се изузети из времена и простора у којем се ово врши. Таква изјава није дакле безвременска него у ствари свевременска, важи за сваку од низа прилика дате врсте, или 'за сва времена'. 'Омнитемпоралност' сасвим је нешто друго од атемпоралности, коју приказују називи за ствари ('камен', 'кућа') или сл. Кад би се термин 'референција' или 'референцијалност' заменио адекватнијим: 'денотација' и 'денотативност', онда би дистинкција о којој је овде реч била јасније оцртана.

2.4. Став М. И. о времену може се сматрати општеприхваћеним: „Временско одређивање... подразумева временско одређивање радње према времену говора. Говорни тренутак претставља тачку нула од које се полази” (Ивић М. 1958: 140). Но 'тачка нула' није у овдашњем значењу исто што и 'одсуство тачке', већ 'тачка на почетној позицији' – од које креће временско одмеравање. М. Ивић, схвативши 'нулу' као празну антивеличину, своди значење презента на 'неовремењеност'. У позадини оваквог суђења може се претпоставити једнострано схватање времена искључиво као сукцесије. Одричући презенту могућност обележавања временског паралелизма, аутоматски му је негирана и потреба за посебним временским значењем, па чак и посебним обликом. Он је просто оказионално употребљен да попуни празно место у систему облика:

Систем временских облика изграђен је, у ствари, тако да се посебним граматичким формама одређује прошлост или будућност; садашњост не захтева специфичан облик. За њу се ипак искључиво везује презентски облик не зато што би он био њен специфичан морфолошки израз него стога што остале форме, као обележене, не могу ни под којим условом одређивати непосредну садашњост. Само форма необележена по критерију одмеравања времена радње према условној тачки говора може у принципу одређивати све три временске димензије. Пошто су прошлост и будућност већ одређене другим временским облицима, презентској форми остала је као специфична карактеристика у односу на остале чланове временског глаголског система – могућност обележавања садашњости (Ивић М. 1958: 142).

Овде не видимо ништа друго до дословце схваћено Де Сосирово разумевање 'диференцијалности' и 'негативности' знака: сваки позитивни знак функционише помоћу система опозиција, тј. негативних упућивања. Зато и није ништа друго него оно што опонентне јединице нису: он попуњава празно место између опонената и означава оно на што они на указују (Крушка је у таквом схватању заправо не-јабука, не-дуња, не-бресква, не-шљива итд.). Мука са овим схватањем настаје кад ваља објаснити синонимију и полисемију, а сви лични глаголски облици веома су полисемне јединице, и толико варирају у значењима да је тешко разграничити праву системску полисемију од контекстне варијације.

Прво и теоријски најважније питање које се овде поставља – јесте у ствари проблем 'примарности' облика: која су значења, или које је значење прво издвојено из опште масе, и морфологизовано, а које је, или која су преостала и секундарном дистрибуцијом припала обличним јединицама. У српском језику

презент је – у односу на перфекат и футур – једини синтетички облик, што ће рећи да је његово место у систему приоритетно³.

Друго је питање односа сукцесивности према симултаности. Још је Лајбниц (Клаус и Бур 1970: 3, 909) утврдио вишедимензионални карактер времена као епистемолошке вредности, попут простора, који нико ни пре ни после њега није покушао негирати: дискретивност и континуативност, на једној страни, те сукцесивност и симултаност, 'коезистентност', на другој: „Простор и време јесу односи, хијерархијски односи међу коезистентним или сукцесијски повезаним објектима, одн. процесима”. 'Истовременост' је са овога филозофски и емпиријски једино легитимног становишта – исто тако легална временска вредност као и сукцесија:

Континуитет и дисконтинуитет [јесу] међусобно супротстављена својства свих егзистенцијалних и структурних форми, као и кретања и развојних процеса код материје. Док се дисконтинуитет огледа у релативно самосталном опстојању појединачних материјалних објеката, система, процеса итд., односно у скоковитим прелазима једног стања у друго, једног квалитета у други, континуитет долази до изражаја у сталној међузависности свих објеката, система, процеса итд., одн. у непрекинутим прелазима међу различитим развојним стадијумима. Појмови 'континуитет' и 'дисконтинуитет' узајамно су зависни са појмовима 'ограничен' и 'неограничен' ('бескрајан'). Тако нпр. континуитет простора значи могућност – у једном датом, произвољно малом просторном интервалу – да увек претпоставимо неки још мањи, док дисконтинуитет простора подразумева постјање најмањих, даље недељивих елемената коначних димензија (Клаус и Бур 1970: 2, 596).

Континуитет и дисконтинуитет, најпре, регулишу се тзв. 'аспектима' у језицима који ову категорију проблематизују, и на нивоу на којем је проблематизована. Словенски језици то чине углавном на лексичко-творбеној равни облицима глаголског вида. Вид би се са овога становишта могао означити као 'унутрашње време' (практично квантификацијске вредности: несвршеност и свршеност, тј. имперфективност и перфективност, те трајност и учесталост, одн. континуалност и фреквентативност). Према 'унутрашњем' стоји појам 'вањског' времена, који се тиче односа глаголског садржаја према условима остварења. Ту долази пре свега појам 'слободног', дакле контекстом или другим моментима неусловљеног, према условљеном остварењу. Управо овај скуп дистинкција представља садржај глаголских личних облика за обележавање времена. Питање како ће он бити приказан у анализи зависи од начина на који је парцелисан на поткатогеорије, и на који је извршена репартиција поткатогеорија на облике. По свој прилици, примарна расподела семантичких маса извршена је у дистинкцији презентског значења према осталим облицима.

³ Не улазимо у проблем генетских приоритета – који су у овом случају очигледни.

2.5. Друго, М. Ивић покушава негирати ову чињеницу и презент сврстати у групу 'безвременских' облика. Но њена објашњења у себи су противречна:

Још од првих радова о српскохрватским временима Љ. Стојановића оформило се у нашој науци мишљење да је за природу презента уопште, а посебно за перфективни презент, важан моменат напоредности, тј. својство овог облика да се јави паралелно са другим формама у обележавању времена. По моме мишљењу, ова напоредност није нека специфична релевантна особина презентске категорије, већ нешто што искључиво произилази [произлази – Р. С.] из њене временске необележености. Немајући сам способност да обележи време, презент се наслања на друге личне глаголске форме, повезује се са њима, као што тражи и било који други знак (прилошку одредбу, временски јасан контекст) по коме би се конкретна ситуација јасно одредила. Његова је улога, изван саме садашњости, да живо евоцира радњу, да дочара њену стварност (Ивић М. 1958: 142)⁴.

Прво, ако не означава садашњост, онда не постоји 'његова улога у садашњости'. Оваква формулација представља логичку грешку. Даље, требало је утврдити како се презент 'повезује' са 'другим личним глаголским облицима'. А јасно је да то не бива без видљивих правилности, већ по начелу Стојановићевог 'паралелизма' или филозофске 'коезистенције' – истовремености реализовања садржаја. На крају, тврдња о презенту „да живо евоцира радњу, да дочара њену стварност” – по себи не значи ништа одређено. Уз то је и нетачно, јер презент за ситуације ван садашњости једино што чини, јесте заправо да успостави нови 'паралелизам', да 'локализује' догађај у датој ситуацији, те да га учини (квази) актуелним, сличним ономе у садашњој ситуацији: – Зоран посматра утакмицу // – Дошли ми код Зорана да га позовемо у шетњу, а он посматра утакмицу. Или: – Кад прошло три године, запазе дјеца на своме оцу да му лијево око плаче а десно титра. – Ако у првом случају има 'евоцирања' или 'дочаравања', оно припада заправо конструкцији са 'а', у коју је презент само уклопљен. У другом (који потиче из народне приповетке 'Очев трс' – Антол 69) пре би се рекло да је презентски садржај потиснут перфектом 'прошло је', него да је истакнут у односу на њега. Ево једног целог исечка из 'Баш-Челика' (Антол 1992: 90), да видимо како тамо стоји са 'евоцирањем' и 'дочаравањем':

Кад царевић то чује, поврати се натраг, узме маштраву па наточи воде и усне на главу. Како му вода *поспе* главу, онај мах **прснуше** алке око врата, и све гвожђе које је Баш-Челика **држало**. А Баш-Челик *скочи* као муња, па *рашири* крила, *полети*, и у исто вријеме *узме* под крило цареву ћерку, жену његова избавитеља, и тако наједанпут *ишчезне* из очију...

Презенти 'чује', 'поврати се', 'узме', у првој исказној форми, неоспорно су приповедно активни јер диктирају ритам излагања, и истовремено остављају утисак убрзаног развоја догађаја. Но ту не препознајемо никакве знаке 'евокације', 'дочаравања' и сл.

⁴ Исп. и рад М. Ивић о погледима Љ. Стојановића о временским глаголским облицима (1997: 118–132).

Драматика излагања нагло је појачана у другој исказној форми, али то није резултат 'евокативне' моћи презента 'поспе', који по себи делује сасвим мирно (Друга је ствар са самом конструкцијом 'Како му вода поспе главу', која својом сугестивношћу најављује изненадни расплет), него је експлодирала аористом и експресивним глаголом 'прснуше', у судару са непокретним 'држало је'. Високи тонус наратије одржан је и у трећем исказу, али не захваљујући облицима презента, већ лексичким елементима, нпр. у поређењу 'као муња', које упечатљивим начином истиче интензитет збивања; затим синтагмама 'рашири крила' и 'наједанпут ишчезне', којима се наглашава снага моћног змаја, и брзина догађања, све до његовог 'ишчезавања'. Презент, дакле, сем приказивања догађаја у њиховој смени како диктирају други елементи наратије, нема већег утицаја на интензитет казивања или на појачање 'очигледности' збивања. Све тобожње функционалне особености његове које му приписује М. Ивић – заправо су резултат домишљања које нема чвршћег ослонца у стварним семантичким и функционалним својствима овога облика.

4.6. Аорист и имперфекат М. И. сматра 'компликованом' и „специфичном врстом облика за прошлост” (Ивић М. 1958: 142). „Компликованост њихове природе састоји се у чињеници да осим временског одређивања ове глаголске категорије носе у себи и специфичан семантички момент – т. зв. 'доживљеност'” (Исто м.). 'Доживљеност' ауторка разуме као својеврсну 'динамичност':

Моменат динамичности, непосредне стварности радње, који презентској форми омогућује да изрази садашњост, овде добија под сасвим другим условима и у комбинацији са временским одмеравањем свој посебан значај.

Динамичност радње као реалност доживљава се или кад је радња непосредно пред очима (садашњост) или кад је радња тек завршена, па сасвим још присутна у свести или, најзад, кад се говорно лице пренесе у преживљени догађај о коме прича да га саопштава у непосредном облику дочаране стварности. Ова два последња случаја D[inamički] моменат је нужно везан за границе прошлости. Свест о протеклом догађају чија је жива динамика још за говорника непосредно присутна обележава се аористом; оживљавање процеса из прошлости у свој некадашњој његовој актуелности – имперфектом (Ивић М. 1958: 143).

'Динамичност' је сада 'непосредна стварност радње'. Заиста није могуће себи представити никакву вредност која би одговарала овим атрибутима. Него се она још јавља 'и у комбинацији са временским одмеравањем', којега код презента нема. Даље: „Динамичност радње као реалност доживљава се или кад је радња непосредно пред очима (садашњост) или кад је радња тек завршена, па сасвим још присутна у свести или, најзад, кад се говорно лице пренесе у преживљени догађај о коме прича да га саопштава у непосредном облику дочаране стварности”. – Да је 'радња' о којој извештава 'присутна непосредно

пред очима' говорника – дешава се заправо изузетно ретко чак и у условима употребе презента за садашњост. А кад је реч о аористу и имперфекту, врло је тешко овако судити па да човек буде схваћен. Узмимо средна пример из народски конципиране приповедне прозе (Ранк 1958: 114):

Ђурица *удари* најгушћом шумом и, дохвативши се планинскога венца, *одјури* за три часа у Брезовац.

Вујо га *дочека* у соби.

– *Свршите* ли? – *запита* он бојажљиво, а из погледа му се видело да очекује неповољан одговор.

– *Свршисмо*, али Мита *плати* главом...

Две су групе аориста забележене у нашем примеру: једна у пишчевом аутографу, а друга у дијалогу његових јунака. (а) Онај у аутографу: 'удари', 'одјури', 'дочека', 'запита' упућује на прошле догађаје који би могли бити обележени и перфектом ('Ђурица *је ударио* најгушћом шумом и, дохвативши се планинскога венца, *одјурио* за три часа...'). Разлика је у томе што аорист на неки начин као да догађаје импостира у оквир садашње ситуације, и тако их чини заиста 'доживљеним', боље рећи јасније оцртаним. (б) Аористи употребљени у дијалогу далеко су интересантнији. Први: – Свршите ли? – означава радњу која не само да није 'доживљена', него онај ко изговара реченицу и не верује у њену реалност. Друга два: – Свршисмо, али Мита плати главом – изговара лице које је присуствовало догађају. Али је више него очигледно да сва три облика имају исти смисао: не истичу 'доживљеност', већ временску 'блискост', како се каткад говорило, а што је боље описати речима: догађаји су представљени као обухваћени садашњом ситуацијом, па стога као 'садашњи'. Према томе, временски моменат, а не психолошки, игра најзначајнију улогу у представљању догађања обликом аориста.

2.7. Све у свему, једино што се М. Ивић може приписати у заслугу кад је реч о глаголским временима – јесте покушај формализације и табеларизације приказа по узору на структуралистички конципиране студије. Што је речено о стварности значења и употребе временских облика, или ништа није ново, или што је ново – није успело.

3. На крају овог прегледа додаћемо приказ рада Д. Јовића о имперфекту у говорима околине Врњачке Бање (Јовић 1959).

3.1. Јовић се најпре осврће на проблем 'доживљености' (119):

Доживљеност глаголске радње најчешће је присутна у значењу имперфекта, али не претставља обавезни услов за његову употребу. Имперфекат се, наиме, јавља, додуше не тако често, и у нарави. Напр.: – *Живљађаше* неки цар који *имађаше* седам синова и једну ћерку; – Прича се да овде некад *лежађау* саме баре, а сад свуд њиве; – Кажу да у чаиру, испод великог бреста, ноћу виле коло *играђау*... – Очигледно је да у овим случајевима говорно лице није доживело оно о чему прича...

Први наведени пример звучи аутентично као приповедачко време, али остали су употребљени у декларативним реченицама, које у начелу припадају извештајном стилу, а тек у дужем трајању прелазе такође у наративни дискурс.

3.2. Аутор побија тезу о 'напоредности' имперфекатске радње са неким моментом у прошлости, али за то наводи неадекватне примере типа 'Досад певадијаше' и сл. (120). Међутим овај случај спада у групу са 'индикативно' употребљеним имперфектом, нпр.: – Трчи богати, ено ти дете *лежађадијаше* на самој обали; – Виде ли негде мое волове? Ено *трчађадију* разобадани низ реку. Јовић пориче индикативски смисао оваквих примера, јер „однос глаголске радње овде није онако непосредан према тренутку говора као што је то случај, на пример, са аористом индикативним (исп. 'пролетеше авиони'...)” (121):

Код имперфекта употребљеног у горњим и сличним примерима постоји увек нешто што ремети директну везу са тренутком говора. У примеру 'дете лежађадијаше...' саопштава се о догађају који се одиграо непосредно пре саопштења пред очима говорног лица. Истовремено се из саме ситуације подразумева да се то десило непосредно пре него што је говорно лице дошло у контакт са лицем којем о догађају саопштава. Ту постоји, уствари, присутна свест о извесном релативно кратком, али обавезном временском интервалу између момента када је догађај виђен и говорног момента.

Не би се без резерве могло прихватити Јовићево објашњење. Није важно када је 'догађај виђен', нити наше умовање о односу сазнавања и времена говора говорника, већ између самог 'догађаја' и говора. А исказ 'Ено трчађадију' оним 'ено' упућује на једнакост ситуације догађања и говора о догађању. Но битно је и то да та два догађаја следе један за другим у садашњој ситуацији. Исто као и код аориста, и код имперфекта – време 'вршења радње' обавезно се искључује са временом говора о томе, и то тако што прво претходи другоме. Ако говоримо о 'индикативу', онда је таква употреба и аориста и имперфекта – 'индикативна' по значењу њиховом. И признаћемо да је разјашњењу овог проблема сасвим довољно допринео Д. Јовић⁵ својим разматрањем, без обзира што није погодио суштину проблема.

3.3. „Употреба имперфекта садашњости у говорима о којима је реч – по Ј. – није ретка, али је ограничена само на поједине глаголе” (122):

1. Како се *звадијаше*... твој отац? 2. *Беше* ли ти из Раванице? 3. *Имадијаше* ли ти мајку и оца? 4. Шта ти оно највише *вољадијаше* да једеш?
5. *Требадијаше* ми твоја секира.

(1) Прва четири примера разликују се од последњег, и боље би било да су посебно анализирани: „Сви горњи примери, сем петог – пише аутор и сам издвајајући пети пример, – имају нијансу присећања; увек се ту ради о нечему што је лице које говори знало или могло сазнати па то поново евоцира у својој

⁵ Исп. и Јовићева истраживања о перфекту без помоћног глагола у говорима долине реке Раче (1960: 217–227).

свести”. А у ствари се говорник несигурно присећа и обликом питања тражи заправо потврду од саговорника о истинитости догађаја или сл., и при томе се ослонац на сопствено знање осећа као несигурно. То није ништа друго до модална транспозиција временског облика. И Јовићеве експликације упућују на то, и уз то тачно погађају временске односе: „Примери о којима је реч мање или више показују да је и поред несумњиве могућности њихове употребе за садашњост очувана и компонента прошлости (исп. типичан пример: ’Шта ти оно *вољадијаше* да једеш?’). Овде се узима да оно што је некада била навика важи и за данас, или се бар то претпоставља”.

(2) Последњи пример ’модалног’ је значења као лексема, па га је ваљало обрадити заједно са ’хтети’: „На постављено питање: – Де ћеш? одговор је: – *’Ћа* мало у Бању... Имперфекат овде уноси елеменат жеље и сумње у извршење радње, иако је радња већ отпочела. *’Ћа* мало у Бању’ значи пошао сам у Бању и имам вољу да до ње дођем, али пошто још нисам стигао, то и не постоји максимална сигурност да ћу остварити своју жељу”.

4. Да сасвим кратко закључимо. Све у свему, свежину новог у просуђивању о личним глаголским облицима без резерве носи само рад П. Ивића. Најбитнији је од свега његов налаз да имперфекат у свом основном значењу може, као и остали глаголски облици, у некој перспективи бити сматран индикативним по значењу. Томе ваља додати и још једну чињеницу: да имперфект индикативни не значи радњу вршену у познатој прошлости – то је заправо релативни имперф. – већ означава садашњу радњу, али искључујући акт говорења о њој.

ИЗВОРИ ГРАЂЕ

Антол 1992: В. Ђурић, *Антологија народних приповедака*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ранк 1958: Св. Ранковић, *Горски цар*, Београд: Нолит.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић М. 1958: М. Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду III*, Нови Сад.

Ивић М. 1981: М. Ивић, Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости, *Лужнословенски филолог XXXVII*, Београд, 13–24.

- Ивић М. 1997:** М. Ивић, Љубомир Стојановић о нашим временским глаголским облицима, *О Вуковом и вуковском језику*, Београд: Библиотека XX век, 118–132.
- Ивић М. 1988:** М. Ивић, О разликовању конкретног и начелног саопштавања у српскохрватском језику, *Глас САНУ CCLII*, 1–6.
- Ивић П. 1953:** П. Ивић, Систем значења основних претериталних времена у говору Галиполских Срба, *Јужнословенски филолог XX*, 229–262.
- Јовић 1959:** Д. Јовић, О имперфекту у говорима околине Врњачке Бање, *Зборник за филологију и лингвистику*, II, 114–132.
- Јовић 1960:** Д. Јовић, О перфекту без помоћног глагола у говорима долине реке Раче, *Годишњак Филозофског факултета*, књ. 4, 217–227.
- Клаус и Бур 1970:** G. Klaus und M. Buhr, *Marxistisch-leninistisches Wörterbuch der Philosophie 1–3*, Reinbek bei Hamburg: Rowolt.
- РСАНУ 1951. и д.:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски/српски језик.

RESEARCHES OF THE NOVI SAD LINGUISTIC SCHOOL
ON TIME VERIFICATION FORMS IN THE VOTE

Summary

In order to develop scientific research on the Serbian language and general linguistic issues with the Serbs, Pavle and Milka Ivić occupy one of the most important places, but the meaning and use of verbal personal forms did not leave more work. The first of them, Pavle Ivić, is very original and pervasive in his analyzes, and in theoretical conclusions he is sure and clear. His findings enrich our knowledge with new, sometimes surprising facts and interpretations. Milka Ivić and D. Jović are less original and less successful.

Key words: verb form, verb tense, indicative, relative.

Radoje D. Simić